

ऐतिहासिक सम्पदा रानीपोखरीको संरक्षणका चुनौती र समाधानका उपाय

बिषय प्रवेश

काठमाडौं उपत्यकालगायत मुलुकका विभिन्न बस्तीहरूमा धेरै पोखरीहरू निर्माण भएका छन्। कुनै पनि बस्तीभित्र पोखरीको निर्माण बहुप्रयोजनको लागि गरिएको हुन्छ। नेपालका चर्चित पोखरीहरूको गणनामा कान्तिपुर नगरको रानीपोखरीको नाम अग्रस्थानमा आउँछ। पुरातात्विक र सांस्कृतिक दृष्टिकोणले ठूलो महत्व राख्ने यस ऐतिहासिक पोखरी सुन्दर र आकर्षक छन्। वास्तुकला र प्रस्तरकलाको कारणले पनि यसको महत्व बढेको छ। पोखरीभित्र कला र वास्तुकलाका अनुपम नमूनाहरू देख्न पाइन्छन्। यद्यपि यसको मुख्य केन्द्रविन्दु पोखरीको मध्यभागमा रहेको मन्दिर हो। मध्यकालीन यस सम्पदामा विभिन्न कारणले समय समयमा क्षति पुग्ने गरेको छ।

२०७२ बैशाख १२ गते नेपालीहरूका लागि दुखद दिन थियो। त्यस दिन विहान ११ बजेर ५६ मिनेटको समयमा अचानक ७.६ रेक्टर स्केलको ठूलो भूकम्प गयो।^१ काठमाडौं उपत्यका लगायत देशका धेरै ठाउँमा यसले मानविय र भौतिक क्षति पुऱ्याए। पछिल्ला दिनहरूमा पनि पराकम्पन गइरह्यो। जसले मानिसलाई आतङ्कित तुल्याइ राखे। त्यसैबीच सत्रौं दिनमा अर्थात् वैशाख २९ गते ६.८ रेक्टर स्केलको अर्को ठूलो पराकम्पन गयो। त्यसले मानविय र भौतिक क्षेत्रमा अर्को क्षति पुऱ्याए। सो महाभूकम्पबाट मुलुकमा कूल ८६५९ जनाको ज्यान गएको थियो।^२ असंख्य सांस्कृतिक सम्पदाहरू घर, दरवार, मन्दिर, पाटी आदि क्षति भएका छन्। यसै बीच काठमाडौं उपत्यकाभित्र धेरै ऐतिहासिक सम्पदाहरू नष्ट भएका थिए। त्यसरी नष्ट भएका सम्पदाहरूमध्ये काठमाडौंको रानीपोखरी पनि एक हो। सो पोखरीको बीचमा। रहेको मन्दिरमा बढी क्षति पुगेको छ।

पोखरीको ऐतिहासिकता

मध्यकालीन कान्तिपुर राज्यका राजा प्रताप मल्लले आफ्ना कान्छा छोरा चक्रवर्तिन्द्र मल्लको असामयिक निधन भएको हुँदा उनको सम्झनामा यस पोखरीको निर्माण गराएको कुरा यहाँ प्राप्त

१. [\(2015/08/02\)](http://seismonepal.gov.np/index.php?action=earthquakes&show=past&page=5)

२. गोरखा भूकम्प, २०७२ जेठ १२, खोज, उद्धार तथा राहतको एक महिनाको प्रारम्भिक प्रतिवेदन,

काठमाडौं: नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय।

ने.सं. ७९० (१६६९ ई.) को अभिलेखमा उल्लेख छ ।^३ पोखरीको क्षेत्रफल धेरै ठुलो भएको हुँदा सुन्दरीजलबाट कुलो बनाएर पोखरीमा पानी भरेको भनिन्छ ।^४ निर्माण सम्पन्न गरी यसलाई पूर्णता दिने क्रममा भारत तथा नेपालका विभिन्न तीर्थस्थलहरू श्रीवाराणसी, श्रीबैद्यनाथ, श्रीबागमती, श्रीशंखमूल लगायत कुल ५१ तीर्थस्थलहरूको जल राखिएको थियो ।^५ हिजोआज यो सम्पदा रानीपोखरीको नामले प्रख्यात छ । मध्यकालमा यसलाई “न्हूपुखू” भनिन्थ्यो ।^६ नेवारभाषाबाट आएको यस “न्हूपुखू” शब्दले नयाँपोखरी भन्ने जनाउँछ । तत्कालीन कान्तिपुर राज्यको राजधानीमा रहेका पोखरीहरूमध्ये यो नौलो र विशाल भएको हुँदा “न्हूपुखू” भन्ने गरिएको बुझिन्छ । हुनत रानीपोखरी नाम पनि मध्यकालदेखि नै प्रचलित रहेको भनिन्छ । कान्तिपुर राज्यका तत्कालीन राजा भूपालेन्द्रमल्लकी रानीले यस पोखरीको जिर्णोद्धार र मर्मत गरेको हुँदा यसलाई रानीपोखरी नामले सम्बोधन गर्ने परम्परा रहेको भाषावंशावलीमा उल्लेख छ ।^७ तर यस भनाइलाई पुष्टि गर्ने अर्को स्रोत देखिन्दैन ।

पोखरीको विशेषता

सुन्दर, विशाल र मनमोहक यस ऐतिहासिक पोखरीको क्षेत्रफल ६२ रोपनी, १३ आना र २ पैसामा फैलिएको छ । त्यसमध्ये पोखरीको लम्बाई १८० मिटर र चौडाई १४० मिटर छ ।^८ यसको मध्यभागमा एउटा सुन्दर गुम्बजशैलीको मन्दिर थियो । त्यसलाई “दथुदेग” भनिन्छ ।^९ जसको अर्थ मध्यभागको मन्दिर भन्ने बुझाउँछ । प्रतापमल्लले सो मन्दिर “ग्रन्थकूट शैली” मा निर्माण गराएको विश्वास गरिन्छ ।^{१०} त्यस मन्दिरलाई बालगोपालेश्वर पनि भन्ने गरिएको छ । सो मन्दिर जिर्ण भएको हुँदा जङ्गवहादुरले सन् १८५१ मा त्यसलाई भत्काइ गुम्बजशैलीको नयाँ मन्दिर निर्माण गराएका थिए ।^{११} वि.सं. १९९० सालमा आएको महाभूकम्पले सो “दथुदेग” लाई क्षति पुरयाइ दिए । राणा प्रधानमन्त्री जुद्ध शम्सेरले त्यसको पुनःनिर्माण गराउँदा पनि गुम्बजशैलीमै गराएका थिए ।^{१२} पोखरीको दक्षिणतिर प्रदक्षिणापथसंगै प्रताप मल्ल र उनका छोराहरू हातीमाथि आरोहण गरी राखेको ढुङ्गाको ठुलो शालिक थियो । त्यसलाई भूकम्पले क्षतविक्षत पारी

३. गौतमवज्र वज्राचार्य, “अप्रकाशित ड्यासफु (ऐतिहासिक घटनावलि)”, पूर्णिमा, पूर्णाङ्क १२, काठमाडौं: संशोधन मण्डल, | २०२३ वि.सं. पृ. ३४

४. नरहरीनाथ योगी, र बुद्धिसागर पराजुली, संस्कृत सन्देश, २०१० वि.सं., वर्ष १०, ११ र १२ ।

५. डी.आर.रेग्मी, मेडिभल नेपाल, भाग ३, कलकत्ता: फर्मा के.एल.मुखोपाध्याय, १९६६ ई., पृ. १४०-१४१ ।

६. गौतमवज्र वज्राचार्य, अप्रकाशित ड्यासफु”, पूर्णिमा, पूर्णाङ्क १२, काठमाडौं: संशोधन मण्डल, २०२३ वि.सं., पृ. ३४ ।

७. देवीप्रसाद लम्साल, (सं.), भाषावंशावली, भाग २, काठमाडौं: नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय, २०२३ वि.सं., पृ. ८९।

८. साफल्य अमात्य, टुण्डिखेल वरपर विद्यमान स्मारक एवं देवस्थलहरू काठमाडौं: काठमाडौं महानगरपालिका, २०५३ वि.सं.,पृ. २५।

९. आर.एन. पाण्डे, “दि टेराकोटाज् अफ नेपाल, नेप्लिज कल्चर, भोलम २, काठमाडौं: नेप्लिज हिस्ट्री, कल्चर एण्ड आर्कियोलजी इन्स्ट्रक्शन कमिटी, त्रिभुवन युनिभर्सिटी, कीर्तिपुर, १९८१-८२ ई., पृ. ८-१०।

१०. विष्णुराज कार्की, पूर्व महानिर्देशक पुरातत्व विभागको संयोजकत्वमा गठित विशेषज्ञ समिति, २०७४, रानीपोखरी जीर्णोद्धार सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन, माघ, पृ. ९।

११. मेरी सेफर्ड स्लसर, नेपालमण्डल, भोलम १ टेक्स्ट, न्यूजर्सी: ग्रिन्सटन युनिभर्सिटी प्रेस, १९८२ ई, पृ. १४९।

१२. नरहरिनाथ योगी,, देवमालावंशावली, मृगस्थली: श्री पीरमहन्त क्षिप्रानाथ योगिराज, २०१३ वि.सं., पृ. ६० ।

दिए।^{१३} सो हातीको शालिक पछाडी ठुलो “चाकलादबु” (ऐतिहासिक गोलो मण्डप) थियो। क्षतिग्रस्त सो ढुङ्गाको शालिक पुनःप्रतिस्थापन गरिए तापनि “चाकलादबु” को पुनःनिर्माण भएन।

मन्दिरको भित्री स्वरूप आफ्नै किसिमको छ। यसको बीचमा शिवलिङ्ग प्रतिष्ठा गरिएको छ। मन्दिरको चारैतिर चारवटा ढोकाहरू रहेको देख्न सकिन्छ। तर उत्तरतिरको ढोका खोल्न मिल्दैन। त्यस ढोकालाई खोपी जस्तै बनाइ त्यहाँ बाह्यात र बहुशिर भएकी दुर्गाको सुन्दर मूर्ति लगाइएको छ। त्यस्तै उत्तरपूर्वी कुनामा गरुडनारायण, दक्षिणपूर्वी कुनामा गणेश, उत्तरपश्चिम कुनामा बालगोपाल र दक्षिण पश्चिम कुनामा सूर्यनारायणका मूर्तिहरू छन्। मन्दिरको प्रदक्षिणापथको रूपमा रहेको बरण्डाको चारकुनामा विभिन्न देवदेवीका मन्दिरहरू जस्तो बनाइएका साना चारवटा छुट्टाछुट्टै बुर्जाहरू छन्। सो बरण्डाको चारैतिरका पर्खालहरूमा धेरै किसिमका मृण्मय मूर्तिहरू सजाइएको देख्न पाइन्छ।^{१४}

पोखरीभिन्न प्रवेश गर्ने मुख्यद्वार पश्चिमतिर छ। त्यहाँदेखि “दथुदेग” (बालगोपाल मन्दिर) सम्म पुग्न पोखरी माथिबाट गाह्रो जोडेर पुल बनाइएको छ। जनसाधारणको निमित्त सधैंभरी बन्द रहने यस पोखरीलाई हरेक साल “भाईटीका” अर्थात् कार्तिकशुक्ल द्वितीयाको दिन शिवमन्दिर दर्शनको निमित्त सबैका लागि खुल्ला राखिन्छ। त्यस दिन आफ्नो दाजुभाई नभएका दिदी बहिनी तथा दिदीबहिनी नभएका दाजुभाईहरू त्यहाँ गई गोपालजीलगायत अरु देवदेवीको टीका लगाउने चलन छ।

पोखरीको बाहिरी चार कुनामा विभिन्न देवदेवीका मन्दिरहरू स्थापना भएका छन्। ती मन्दिरहरू ईशानकोणमा भैरव, नैऋत्यकोणमा प्रख्यात सोहहाते गणेश, वायव्यकोणमा भैरव र आग्नेय कोणमा महालक्ष्मी (दुर्गा) का मन्दिरहरू हुन्।^{१५} पोखरीको बीचमा निर्माण भएको शिवमन्दिर, सो मन्दिरको चार कुनामा रहेका अर्को चारवटा साना मन्दिरहरू, त्यसको वरपर रहेका मृण्मय (Terracotta) का अनेकौं मूर्तिहरूलगायत पोखरीको उत्तरी तथा दक्षिणी किनारामा रहेका प्रस्तर मूर्तिहरूले पोखरीको स्वरूपलाई निकै आकर्षक बनाएको छ। उतरी किनारामा रहेका विभिन्न देवदेवीका कलाकृतिहरू अहिले पनि आकर्षक देखिन्छन्।

यस पोखरी निर्माणको क्रममा यहाँ पानीको मात्रा बढी हुँदा त्यसको व्यवस्थापन गर्न निकासको व्यवस्था गरी राखिएको थियो। त्यस्तो पानी बाहिर पठाउन पोखरीको दक्षिण पश्चिम कुनामा निकासको उचित व्यवस्था भएको देखिन्छ।^{१६} तर अहिले त्यसको कुनै प्रयोजन भएको पाइँदैन।

१३. ब्रह्मशमशेर जवरा, नेपालको महाभूकम्प १९९० साल, काठमाडौं: प्राइम बुक्स प्रा. लि., तेस्रो संस्करण २०७२ वि.सं.पृ. ६६।

१४. गोपाल धौबन्जार, “प्रतापमल्लको कृति न्हूपुखू र भूकम्पले पु-याएको क्षति”, एकेडेमिक भ्यू, भोलम ६, काठमाडौं: त्रि.वि. प्राध्यापक संघ, त्रिचन्द्र क्याम्पस इकाइ समिति, २०१६ ई., पृ. २०३।

१५. ऐजन, पृ. २०५।

१६. गोपाल धौबन्जार, “रानीपोखरी: ए नेशनल हेरिटेज अफ नेपाल”, आन्सियन्ट नेपाल, संख्या १८६ काठमाडौं: राष्ट्रिय अभिलेखालय, २०१४ ई., पृ. ६।

रानीपोखरीको वर्तमान अवस्था

रानीपोखरीको सम्पूर्ण रेखदेख कार्य काठमाडौं महानगरपालिकाको जिम्मा छ । हुनत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिले महत्वपूर्ण मानिएका प्राचीन स्मारक स्थल तथा पुरातात्विक स्थलहरूको संरक्षण गर्ने काम पुरातत्व विभागको हो ।^{१७} यद्यपि त्यस्तो सम्पदाहरूलाई पुरातत्व विभागको स्वीकृति लिएर त्यसको रेखदेख गर्ने जिम्मा स्थानीय निकायले लिन सक्छन् । सोही अनुरूप रानीपोखरीको जिम्मा काठमाडौं महानगरपालिकाले लिँदै आएको हो ।

समयको अन्तरालसंगै यस पोखरीमा धेरै पटक क्षति पुगेको इतिहासमा वर्णन छ । यद्यपि यसको मर्मत संभार तथा पुनःनिर्माण पनि हुँदैआएको पाइन्छ । २०७२ वैशाखमा आएको महाभूकम्पबाट यस पोखरीमा अर्को क्षति पुग्यो । यसले खासगरी “दथुदेग” (बालगोपाल मन्दिर) लाई जिर्ण पारी दिए । सो मन्दिरको गर्भगृहको पूर्व, पश्चिम, उत्तर र दक्षिण चारैतिरका भित्ताहरू चर्किएर भत्किए । त्यसलाई तत्काल बचाउन चारैतिर टेका लगाइ राखेको थियो । तर त्यो कुनै पनि बेला ढल्न सक्दथ्यो । मुलुकमा भूकम्पले क्षति पु-याएका भौतिक सम्पदाहरूको पुनःनिर्माण गर्ने सन्दर्भमा राजनैतिक दलहरूबीच सहमती कायम हुन नसक्दा रानीपोखरीको पुनःनिर्माण कार्य अगाडि बढ्न सकेको थिएन । भूकम्प गएको नौ महिना पश्चात् दलहरूबीच सहमती जुरेपछि २०७२ माघ २ गते शनिवारको दिन “१९ औं भूकम्प सुरक्षा दिवस-२०७२” को अवसर पारेर राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीले विधिवत रूपमा उद्घाटन गरी मध्यकालीन यस सम्पदाको पुनःनिर्माणको घोषणा गरे ।^{१८} त्यसको केही समय पछि काठमाडौं महानगरपालिकाले २०७३ वैशाखमा “वर्ल्डवाइड कँडेल जेभी” नामक निर्माण कम्पनीसित ठेक्का सम्झौता गरी कार्य प्रारम्भ गरेको थियो । लामो समयसम्म मर्मत सम्भार नपाएको यस रानीपोखरीलाई काठमाडौं महानगरपालिकाले पुनःनिर्माणको क्रममा पोखरीसमेत सफा गर्ने जिम्मा लिए ।^{१९}

निर्माण कम्पनिले पोखरीको मर्मत संभार तथा पुनःनिर्माणको क्रममा पोखरीको पूर्व र उत्तरतिरको प्रदक्षिणापथलाई भत्काइ डण्डी, सिमेण्ट र गिट्टी प्रयोग गरी ढलान गरेर पर्खालहरू लगाउन थाले । त्यस्तै दथुदेगको पनि पुनःनिर्माण कार्य प्रारम्भ भयो । मन्दिरको पाँचवटा आधारपेटी र त्यसभन्दा माथिको बरन्डालाई यथावत राखी मन्दिरको भाग मात्र पूरा भत्काइ जगसम्म खनेर निर्माण कार्य अगाडि बढाए । मन्दिरको जग निर्माण गर्दा त्यहाँ पनि डण्डी, सिमेण्ट र कन्क्रिटको ढलान गरी जग हाली दुई तहसम्म टाइबिम लगाएर पिलर उठाए । वास्तवमा त्यो कार्य सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणको दृष्टिकोणले उचित थिएन । त्यतिमात्र होइन त्यसरी आधुनिक सामग्रीहरू प्रयोग गरी पुनःनिर्माण गरिएको कार्य पुरातत्व विभाग स्वएंगले प्राचीन स्मारक संरक्षण गर्न बनाएको कार्यविधि विपरित छन् । त्यसमा स्पष्टरूपले भनिएको छ “संरक्षण कार्य गर्दा सम्भव भएसम्म पुरानै र सम्भव नभएमा मात्र प्रयोग भएकै सामग्री संग मेल खाने

१७. प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३, काठमाडौं: श्री ५ को सरकार, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन पुरातत्व विभाग, २०५९ वि.सं. दफा ३ घ ।

१८. गोरखापत्र दैनिक, माघ ३, २०७२ वि.सं. पृ. १।

१९. <http://www.kathmandu.gov.np/ne/node/189>

गुण र प्रकृतिका नयाँ सामग्री प्रयोग गर्नुपर्दछ” ।^{२०} तर कानून, नियम, कार्यविधि र परम्पराको कुनै मतलब नराखी जगदेखि नै डण्डी, सिमेण्ट र कन्क्रिटले ढलान गरी निर्माण गरिएको छ । यसरी मुलुकको ऐतिहासिक पोखरी र त्यहाँको मन्दिरको परम्परागत प्रविधिलाई विस्थापित गरी चारसय बर्ष पुरानो रानीपोखरीको अस्मितामाथि खेलवाड हुन पुग्यो ।

सो कार्यलाई स्थानिय जनसमुदायले आफ्नो ऐतिहासिक सभ्यता र संस्कृतिमाथि ठाडो हस्तक्षेप भएको महशुस गर्न थाले । सम्पदा बचाउ अभियानमा लागेका व्यक्तिहरूको एउटा समूहले सम्बन्धित निकायले नियम विपरित रानीपोखरीको पुनःनिर्माण गर्न खोजिएको आरोपसहित सो कार्य गर्नेहरूलाई कार्यवाही होस भन्ने मागसहित मुद्दा दर्ता गराए ।^{२१} संयुक्त राष्ट्रसंघीय शैक्षिक, वैज्ञानिक तथा सांस्कृतिक संगठन (युनेस्को) ले पनि उपत्यकाका सम्पदा पुनःनिर्माणमा विश्व सम्पदाको विश्वसनीयता नरहने जोखिम रहेको भन्दै चासो व्यक्त गरे ।^{२२} तत्पश्चात् पुरातत्व विभागले काठमाडौं महानगरपालिकालाई तत्काल निर्माण कार्य रोक अनुरोध गर्दै पत्र लेखियो । त्यसपछि रानीपोखरीको निर्माण कार्य पूर्ण रूपमा रोकियो र रानीपोखरीको सिङ्गो स्वरूप भताभुङ्ग अवस्थामा रह्यो । यद्यपि महानगरपालिकाले तत्काल वर्ल्डवाइड कँडेल जेभी” सितको ठेक्का सम्झौतालाई रद्द गरी अर्को कम्पनिसित नयाँ ठेक्का सम्झौता गर्ने निर्णय गरेको बताइन्छ ।

उल्लेखित समस्याहरू समाधान गर्न पुरातत्व विभागका पूर्वमहानिर्देशकको संयोजकको नेतृत्वमा एउटा एघार सदस्यहरू रहेको विशेषज्ञ समिति बन्यो ।^{२३} सो समितिले आफ्नो अध्ययन पूरा गरी रानीपोखरीभित्र भएको सबै ठाउँको कंक्रीटको ढलानलाई हटाई परम्परागत प्रविधि र निर्माण सामग्रीहरू प्रयोग गरी पुनःनिर्माण गर्नु पर्ने सुझाव दिए ।^{२४} तत्पश्चात् पुरातत्व विभागले मन्दिरमा लगाइएको सिमेण्टका पिलरहरू सबै हटाइ दिए । आजको अवस्थामा बाहिरबाट हेर्दा त्यस ठाउँमा परम्परागत ढाँचामा मन्दिरको पुनःनिर्माण भइरहेको देख्न सकिन्छ ।

रानीपोखरीको पुनःनिर्माणमा देखिएका चुनौतिहरू

रानीपोखरी अहिले भताभुङ्ग अवस्थामा रहेको छ । यसको पुनःनिर्माण गरी पूर्वावस्थामा ल्याउन अनेक समस्याहरूसित जुध्नु पर्ने हुन्छ । त्यसमध्ये केही प्रमुख समस्याहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेको छु ।

क) आधुनिक प्रविधि र सामग्रीको प्रयोगलाई हटाउनु : रानीपोखरीको पुनःनिर्माणमा यसका पुराना पर्खाल (retaining wall) हरू र दथुदेग भत्काइ सिमेन्ट, डण्डी र कंक्रीट प्रयोग गरी नयाँ पर्खाल मन्दिर निर्माण गरिएको छ । यसले पोखरीको मौलिक स्वरूपलाई चुनौति दिंदै आएको सबैतिरबाट अनुभव गरिएको छ ।

२०. प्राचीन स्मारक संरक्षण सम्बन्धी कार्यविधि २०६४, काठमाडौं: नेपाल सरकार, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग, दफा ३ (ग)।

२१. <https://shikharnews.com/2018/03/05/54763/>

२२. कान्तिपुर दैनिक, भदौ २०, २०७३ वि.सं., पृ. १।

२३. कार्की, पूर्व पादटिप्पणी, नं. १०, पृ. १।

२४. उही पृ. ११।

ख) पानी आपूर्तिको समस्या : यस पोखरीमा भूकम्पले क्षति पुऱ्याउनु अघिनै पानी आपूर्तिको ठूलो समस्या थियो । सामान्य रूपमा पानी आपूर्ति गर्ने व्यवस्था मिलाइएको भए तापनि स्थाई समाधानको उपाय निकाल्न सकेको थिएन । अहिले पनि त्यो समस्या यथावत रहको देखिन्छ।

ग) आधुनिकताको नाममा हुने हस्तक्षेपको समस्या : पोखरीको ऐतिहासिक स्वरूपमा पनि क्रमशः हस्तक्षेप हुँदैआएको छ । पोखरीको केन्द्रमा रहेको दथुदेगको निर्माण, अनावश्यक रङ्गरोगनको लेपन, नयाँ किसिमले प्रदक्षिणापथहरूको निर्माण, पानीको फोहरा जडान, रेष्टुरेण्ट स्थापना गर्ने योजना आदि अनेक किसिमका आनुधिक क्रियाकलापहरू संचालन गरी पोखरीको ऐतिहासिक स्वरूपलाई बिगार्ने चलन विकास भएको छ ।

घ) मर्मत सम्भार तथा सरसफाइको समस्या : यस सम्पदालाई सदावहार बनाइ राख्न समय समयमा यसको मर्मत संभार गरी रहनु पर्दछ । अन्यथा यसको क्षति हुँदै जाने छ । तर सरकारी प्रक्रिया लगायत विभिन्न कारणबाट लामो समयसम्म यसको मर्मत संभार हुने गरेको पाइँदैन । अर्कोतिर वर्तमान समयमा राजनैतिक समन्वयको अभाव र राजनैतिक हस्तक्षेपको कारणले पनि सम्पदाहरूको मर्मत संभारमा तगारो उत्पन्न हुने गरेको छ।

ङ) अतिक्रमणको समस्या : ऐतिहासिक रानीपोखरीलाई सुरक्षित र सुन्दर बनाउन चारैतिर प्रशस्त जग्गा छोडी त्यसको बीचमा यसको निर्माण गरिएको थियो । तर आधुनिककालमा यसको सहिङ्गबाट संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न सकेन । यसको चारैतिरका जग्गाजमीनहरू अतिक्रमण हुँदैआएको छ । त्यसबाहेक हालैका वर्षहरूदेखि पोखरीको परिसर भित्रै मधेशी समुदायको सांस्कृतिक पर्व “छठ मनाउने प्रचलन थालेको छ । यसले पोखरीको एकातिर सुन्दरतामा हास आएको छ भने अर्कोतिर वातावरणलाई दुशित तुल्याई दिएको छ ।

समाधानका उपायहरू

यस सांस्कृतिक सम्पदाको परम्परागत प्रविधि र निर्माण सामग्रीहरू प्रयोग गरी पूर्व स्वरूपमा शिघ्र पुनःनिर्माण हुनु पर्छ भन्ने कुरामा दुईमत हुन सक्दैन । तर नीति सम्मत र जनभावना अनुरूप कार्य भइरहेको छैन । हुनत यसमा पुरातत्व विभाग र काठमाण्डौं महानगरपालिका संयुक्त रूपमा संलग्न हुँदैआएका छन् । मन्दिरको निर्माण पुरातत्व विभागले गर्ने र पोखरीको अरू सबै कार्य काठमाण्डौं महानगरपालिकाले गर्ने सहमती भएको छ । तथापि यसको स्थाई समाधानको लागि निम्न कार्यहरू अबलम्बन गर्नु उपयुक्त हुनेछ ।

भौतिक सम्पदाहरूको निर्माणमा नेपालको परम्परागत प्रविधि कुनै पाश्चात्य प्रविधिभन्दा कम छैन । हाम्रो सामु रहेका प्राचीन र मध्यकालीन मन्दिर, स्तुप, विहार, दरवार, आवासिय भवनहरू आदि ज्वलन्त उदाहरणको रूपमा उभिएका छन् । तर पनि रानीपोखरीको पुनःनिर्माण गर्ने क्रममा यसका पुराना पर्खाल (retaining wall) हरू भत्काएर सिमेन्ट, डण्डी र कंक्रीट प्रयोग गरी नयाँ पर्खालहरू निर्माण गरिएका छन् । यसले पोखरीको मौलिक स्वरूपलाई चुनौति दिँदै आएको छ । यसलाई पूरा भत्काएर परम्परागत स्वरूपमा निर्माण गर्नु आवश्यक छ।

दथुदेग पुनःनिर्माण गर्ने कार्यमा पुरातत्वसम्बन्धी नीति, नियम र परम्परा विपरित आधुनिक प्रविधि प्रयोग गरी ढलान गरेर टाईबिमहरू लगाइ जग हाल्ने र पिलर उठाइ निर्माण कार्य गरिएको छ । हुन अहिले जनविरोध र युनेस्कोले देखाएका चासोको कारण बाहिरबाट हेर्दा आधुनिक प्रविधि सबै हटाई परम्परागत ढाँचामा काठको दलिन र गाह्रो लगाइ निर्माण कार्य गर्दैआएको देखिन्छ । तर यहाँ विशेष ध्यान दिनु पर्ने कुरा के छ भने पुरातत्व विभागले बरन्डाभन्दा माथिको पिलरहरू काटेर गाह्रो लगाए तापनि त्यसभन्दा तलको जग सबै कन्क्रिटको ढलानलाई यथावत राखि पुनःनिर्माण कार्यलाई निरन्तरता दिंदैआएको छ । जगभित्रको सो आधुनिक प्रविधिलाई यथावत राख्नु पनि पुरातात्विक र सम्पदा संरक्षणको दृष्टिकोणले उचित मान्न सकिन्दैन । हुन पुरातत्व विभाग आफैले बनाएको कार्यविधिमा संरक्षण कार्य गर्दा परम्परागत निर्माण सामग्री प्रयोग गरी संरक्षण गर्न नसकिने अवस्था भए पुरातत्व विभागको स्वीकृति लिई आधुनिक निर्माण सामग्री प्रयोग गर्न सकिने कुरा उल्लेख छ । तर वर्तमान समय त्यस्तो अवस्था होइन । भक्तपुरको सिद्धपोखरी, फसीदेग, दरवारक्वायरको द्वार आदि सबै परम्परागत विधिमा सफलतापूर्वक निर्माण सम्पन्न गरेका उदाहरणहरू हाम्रो सामू छन् । त्यस्तै ललितपुर र कान्तिपुरका दरवार क्षेत्रमा भूकम्पले क्षति पुऱ्याएका सम्पदाहरूको निर्माणसमेत परम्परागत विधिलाई प्रयोग गरी पूर्वावस्थामा ल्याउँदै छन् । त्यसकारण पुरातत्व विभागले दथुदेगको जगमा लगाएको आधुनिक प्रविधि र सामग्रीहरू सबै हटाई पुरानो प्रविधि र स्वरूप अनुसार तलैदेखि पुनःनिर्माण गर्नु पर्दछ । अहिले मन्दिरको गाह्रो उठाउने काम पूरा भइनसकेको अवस्थामा त्यसो गर्नु सम्भव छ । त्यसो गर्न सकिएमा परम्परागत प्रविधि र ज्ञानले निरन्तरता पाउनुको साथै त्यस्तो प्रविधि र ज्ञान भाविपुस्तामा स्थानान्तरण गर्दै जानमा समेत महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने छ ।

पोखरीको पुनःनिर्माण भइसकेपछि शुरुमा त्यहाँ बाहिरबाट पानी ल्याएर भर्नु पर्ने निश्चित छ । तर पोखरीमा हुनु पर्ने पानीको लेवलको मात्रा सधैं कायम गरी राख्नु एउटा चुनौतिपूर्ण कार्य हो । वर्षा याममा आकाशबाट पर्ने पानीले केही राहत पुग्ने देखिए तापनि हिउँद र गर्मी याममा पानी सुकेर सतहसम्मै पुग्ने गरेको विगतका घटनाले देखाउँछ । पोखरीमा हालै गरिएको उत्खननले माथिल्लो सतह देखि ९० से.मि.तल सतहमा रहेको बालुवाबाट पानी उम्रिएको जानकारी बाहिर आएको छ । त्यसकारण पोखरीमा पानीको मात्रा कम हुन नदिन समय समयमा पानी थप्नु पर्ने हुन्छ । त्यसको लागि पोखरीको चार कुनामा चारवटा Deep Boaring खनेर पोखरीको लागि आवश्यक पानी आपूर्तिको व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।

पोखरीको पानी कम हुँदै जानुको कारण त्यहाँबाट पानी चुहिन हो । पोखरी बनाएर त्यसलाई पुनरुत्थापना गर्नु मात्र ठुलो कुरा होइन । त्यसलाई स्थाइत्व दिनु चुनौतिपूर्ण कार्य हो । पोखरीबाट पानी चुहिन थाल्यो भने वरपरका बस्तीहरूमा क्षति पुग्न सक्छ । यसप्रति सधैं सतर्क रहनु आवश्यक छ । त्यसको लागि परम्परागत विधि उपयुक्त हुन्छ । पोखरीको पुनःनिर्माण गरी सफा पारी सकेपछि फेदमा एकपछि अर्को तह-तह गरी बालुवा र कालोमाटो विछ्याउनु पर्दछ । साथै भित्ताहरूमा पनि आवश्यक

२५.कार्यविधि २०६४, पूर्व पादटिप्पणी, नं. २०, दफा १० (ग)।

२६.कार्की, पूर्व पादटिप्पणी नं. १०, पृ. ९ ।

मात्रामा कालोमाटो लेपन गर्नु आवश्यक छ । यसले एकातिर पानी चुहिन पाउँदैन भने अर्कोतिर पोखरीमा पानीको तापक्रमलाई सन्तुलनमा राख्न सहयोग पुऱ्याउँदछ ।

रानीपोखरी कान्तिपुरको केन्द्रमा भएको हुनाले मात्र ख्याति कमाएको होइन । यसको ऐतिहासिकताले पनि सबैलाई आकर्षण गरेको हो । तर आधुनिकताको नाममा समय समयमा यसमाथि हस्तक्षेप हुँदैआएको छ । तत्कालीन राणा प्रधानमन्त्रि जङ्गबहादुरले पोखरीको मध्यभागमा रहेको ऐतिहासिक ग्रन्थकूट शैली” को दथुदेगलाई विस्थापित गरी गुम्बजशैलीमा नयाँ मन्दिर निर्माण गराए । जुद्धशम्शेरले पनि वि.सं. १९९० सालको भूकम्पबाट क्षति भएको मन्दिरलाई पुनः गुम्बजशैलीमै पुनःनिर्माण गराएका थिए । पोखरीको चारैतिर नयाँ प्रदक्षिणापथ निर्माण गराउनुका साथै बाहिर सबैतिर फलामको बार लगाए । प्रतापमल्लसहित उनका छोराहरू रहेको प्रस्तरको हात्तीमा सेतो रङ्ग लगाउन लगाए । त्यस्तै हालसालैका वर्षमा पनि अर्को हस्तक्षेपहरू भएका छन् । नेपालमा भएको सन् २०१४ को अठारौँ सार्क सम्मेलन गर्न नगरलाई सिङ्गाने क्रममा पोखरीमा पानीको फोहरा जडान गरी आधुनिक ढाँचाको बनाउने कार्य भयो । भूकम्प पश्चात् पनि यसलाई नयाँ डिजाइनमा ढाल्ने योजना अगाडि ल्याइएको छ । त्यस्तो कार्य ऐतिहासिक सम्पदामाथि खिल्ली उडाउनु हो । त्यस्तो कार्यलाई रोकी ऐतिहासिक स्वरूपलाई निरन्तरता दिनु पर्दछ ।

रानीपोखरी निर्माणको बेला यसले ओगटेको क्षेत्र ईशानकोण (उत्तरपूर्वी कुना) मा वर्तमान संस्कृत पाठशालाको सीमा, वायव्यकोण (उत्तरपश्चिम कुना) मा नाचघर परिसर, आग्नेयकोण (दक्षिणपूर्वी कुना) मा बिद्युत प्राधिकरण परिसर तथा नैऋत्यकोण (दक्षिणपश्चिम) कुनामा वीर अस्पतालको परिसरसम्म फैलिएको थियो । प्रतापमल्ले यस पोखरीको चार कुनामा चारवटा अभिलेखहरू राखेका थिए । ती अभिलेखहरू उल्लेखित स्थानहरूमा राखिएको थियो । तर रानीपोखरीको सो बाहिरी परिसरको चारैतिरका जग्गा समय समयमा अतिक्रमण भएर यसको क्षेत्रफल कम भएको छ । उतरतिर हालको कानुन पुस्तकालय, पूर्वी किनारमा त्रिचन्द्र कलेज रहेको सरस्वती सदन, सो कलेजले उत्तरपूर्वी कुनासम्म पूरै कब्जा गरी आफ्नो भवनहरू बनाइएको छ । त्यस्तै दक्षिणपूर्वी कुनामा साविकको अंचलाधिश कार्यालय (वर्तमान प्रहरी बसेको भवन) निर्माण गरी दक्षिणको पूरै भाग आफ्नो अधिनमा राखी टहराहरू निर्माण गराए । यद्यपि हाल ती टहराहरू रहेको ठाउँमा गणेशमानपार्क निर्माण गरिएको छ । पश्चिमतिर भोटाहिटीदेखि जमलसम्मको क्षेत्र सडकले खाएको छ । यसरी रानीपोखरीको जग्गा चारैतिर अतिक्रमण भएर यसको अस्तित्वमाथि चुनौति हिँदैआएको स्पष्ट हुन्छ । रानीपोखरीलाई पुरानै स्वरूपमा ल्याउन ती अतिक्रमण भएको जग्गा पुनः आफ्नो अधिनमा ल्याई त्यहाँ निर्माण भएका संरचनाहरूलाई हटाउन सक्नु पर्दछ ।

रानीपोखरीलाई मध्यकालकै स्वरूपमा ल्याई त्यसको सुन्दरतालाई जिवन्तता प्रदान गर्नु वर्तमान समाजको दायित्व हो । यसको प्रभावकारिताको लागि एउटा शक्तिशाली संरक्षण समिति गठन हुनु आवश्यक छ । जनप्रतिनिधि, स्थानीय निकाय, सम्बन्धित सरकारी निकाय तथा विज्ञहरू संलग्न रहेको आवश्यक अधिकारसहित एउटा बलियो संरक्षण समिति गठन हुन सकेमा रानीपोखरीले आफ्नो ऐतिहासिक जिवन्तता पाउन सकिन्छ ।

काठमाडौं महानगरपालिकाले "वर्ल्डवाइड कँडेल जेभी" सित गरेको सम्झौता खारेज गरी सकेपछि रानीपोखरीको पुनःनिर्माण र सफाइको निमित्त अर्को निर्माण कम्पनिसित नयाँ सम्झौता गरी सकेको पाइँदैन । त्यस्तो सम्झौता नहुन्जेलसम्म रानीपोखरीको पुनःनिर्माणले गति लिनसक्दैन र काम अधुरो नै रहन्छ । तसर्थ महानगरपालिकाले टेण्डर आह्वान गरी नियम संगत ढङ्गबाट निर्माण कम्पनिलाई तत्काल ठेक्का दिन आवश्यक छ।

नेपालमा कुनै पनि काम कार्यवाहीलाई राजनैतिक स्वार्थले हेर्ने गरिएको पाइन्छ । २०७२ सालमा गएको महाभूकम्पले मुलुकमा जनधनको ठुलो क्षति भयो । तर पनि लामो समयसम्म सरकारले पुनःनिर्माणको कार्यलाई अगाडि बढाउन सकेको थिएन । त्यसको प्रमुख कारण राजनैतिक दलहरूबीच सो सम्बन्धमा सहमती कायम गर्न नसक्नु हो । महानगरपालिका र पुरातत्व विभागले चलाएको पुनःनिर्माण कार्य पुरातत्वको सिद्धान्त विपरित भएको हुँदा जनदवावका कारण रोकियो । त्यसैक्रममा महानगरपालिकाका उप-प्रमुखले रानीपोखरीको वस्तुस्थिति अवलोकन गरी सकेपछि उनले आफ्ना समर्थकहरू मार्फत त्यहाँ तुरुन्तै ताला लगाए। सोही दिन लगत्तै महानगरका मेयर तत्काल सो ठाउँमा पुगी त्यहाँ लगाइएको ताला तोडेर भित्र निरिक्षण गर्न पुगेका थिए । ती क्रियाकलाप राजनैतिक प्रतिद्वन्द्विताको कारण सृजना भएको थियो । त्यस्तो परिस्थिति विद्यमान रहेमा रानीपोखरीको निर्माण कार्यमा अर्को टगारो उत्पन्न हुनसक्छ । कसैले पनि राजनैतिक स्वार्थलाई अगाडि ल्याउनु हुँदैन।

निष्कर्ष

नेपालको सभ्यता र संस्कृति प्रत्येक नेपालीको गौरव हो । त्यसकारण देशको सबै स्थान बिशेष समुदायको सांस्कृतिक सम्पदाको जगेर्ना गर्नु नितान्त आवश्यक छ । सोहीक्रममा काठमाडौं उपत्यकाको ऐतिहासिक सम्पदा रानीपोखरीको मर्मत सम्भार गरी त्यसलाई पूर्वावस्थामा ल्याई संरक्षण गर्नु पर्दछ । तर त्यसलाई पूर्णता दिनमा अनेक चुनौति देखा परेका छन् । त्यस्ता चुनौतिहरू रहेसम्म पुनःनिर्माण कार्य पूरा नहुने मात्र होइन राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत नकारात्मक असर पर्न सक्छ । त्यसकारण यसको पुनःनिर्माणमा हामीले तत्परता देखाउनै पर्दछ । यसको लागि विद्यमान चुनौतिहरूसित हामी सबै जुध्नु पर्दछ । तसर्थ विद्यमान समस्याहरूलाई समाधान गर्ने केही उपायहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएका हुन् । त्यसलाई मनन गरी आफ्नो कार्यनीति अगाडि वढाएमा यस पोखरीको पुनःनिर्माण कार्य सफलतापूर्वक सम्पन्न हुने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

अमात्य, साफल्य, टुण्डिखेल वरपर विद्यमान स्मारक एवं देवस्थलहरू, काठमाडौं: काठमाडौं महानगरपालिका, २०५३ वि.सं. ।

कान्तिपुर दैनिक भदौ २०, २०७३ वि.सं. ।

कार्की, विष्णुराज, पूर्व महानिर्देशक पुरातत्व विभागको संयोजकत्वमा गठित विशेषज्ञ समिति, २०७४,

रानीपोखरी जीर्णोद्धार सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन।

गोरखापत्र दैनिक माघ ३, २०७२ वि.सं. ।

गोरखा भूकम्प, २०७२ जेठ १२, खोज, उद्धार तथा राहतको एक महिनाको प्रारम्भिक प्रतिवेदन, काठमाडौं: नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय ।

जबरा, ब्रह्मशमशेर, नेपालको महाभूकम्प १९९० साल, काठमाडौं: प्राइम बुक्स प्रा. लि., तेस्रो संस्करण | २०७२ वि.सं. ।

धौबन्जार, गोपाल, "प्रतापमल्लको कृति न्हूपुखू र भूकम्पले पुयाएको क्षति", एकेडेमिक भ्यू, भोलम ६, काठमाडौं: त्रि.वि. प्राध्यापक संघ, त्रिचन्द्र क्याम्पस इकाइ समिति, २०१६ ई. ।

--- --- --- , "रानीपोखरी: ए नेशनल हेरिटेज अफ नेपाल", आन्सियण्ट नेपाल, संख्या १८६ काठमाडौं: राष्ट्रिय अभिलेखालय, २०१४ ई.।

पाण्डे, आर.एन., "दि टेराकोटाज् अफ नेपाल", नेप्लिज कल्चर, भोलम २, काठमाडौं: नेप्लिज हिस्ट्री, कल्चर एण्ड आर्कियोलजी इन्स्ट्रक्शन कमिटी, त्रिभुवन युनिभर्सिटी, कीर्तिपुर, १९८१-८२ ई. ।

प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ काठमाडौं: श्री ५ को सरकार, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग, २०५९ वि.सं. ।

प्राचीन स्मारक संरक्षण सम्बन्धी कार्यविधि २०६४, काठमाडौं: नेपाल सरकार, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग ।

योगी, नरहरिनाथ देवमालावंशावली, मृगस्थली: श्री पीरमहन्त क्षिप्रानाथ योगिराज, २०१३ वि.सं. ।

योगी, नरहरीनाथ र पराजुली, बुद्धिसागर, संस्कृत सन्देश, २०१० वि.सं., वर्ष १०, ११ र १२ ।

रेग्मी, डी.आर., मेडिभल नेपाल, भाग ३, कलकत्ता: फर्मा के.एल.मुखोपाध्याय, १९६६ ई. ।

लम्साल, देवीप्रसाद (सं.), भाषावंशावली, भाग २, काठमाडौं: नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय, २०२३ वि.सं. ।

वज्राचार्य, गौतमवज्र, "अप्रकाशित व्यासफु (ऐतिहासिक धटनावलि)", पूर्णिमा, पूर्णाङ्क १२, काठमाडौं: संशोधन | मण्डल, २०२३ वि.सं. ।

स्लसर, मेरी सेफर्ड, नेपालमण्डल, भोलम १ टेक्स्ट, न्यूजर्सी: प्रिन्सटन यूनिभर्सिटी प्रेस, १९८२ ई. ।

[http://seismonepal.gov.np/index.php?action-earthquakes&show=past&page=5.\(2015/08/02](http://seismonepal.gov.np/index.php?action-earthquakes&show=past&page=5.(2015/08/02)

<http://www.kathmandu.gov.np/ne/node/189>

<https://shikharnews.com/2018/03/05/54763/>
